

Paronimlər lüğəti

Dilçi alim Nərgiz Musa qızı Hacıyevanın “Elm və təhsil” (2018) nəşriyyatında işıq üzü görmüş “Azərbaycan dilinin paronimlər lüğəti” dilçiliyin maraqlı və mürəkkəb bir sahəsi ilə bağlıdır. Belə ki, səslənişinə görə yaxın olan eyni və müxtəlif köklü sözləri, ifadələri toplayıb bir araya gətirmək çox böyük səbir və zəhmət tələb edir. Bu sahədə dilçiliyimizdə də müəyyən qədər praktika olsa da, Nərgiz xanım bu ağır fiziki və zehni əməyi sayəsində yeniliklərə də imza atmışdır. Bu haqda o özü də göstərir ki, “Tərtib etdiyimiz bu lüğət H.Həsənovun tərtib etdiyi lüğət əsasında formalaşsa da, həcminə görə daha genişdir. Əgər H.Həsənov 402-yə yaxın paronim cütlüyü təqdim edirsə, bizim lüğətimizdə 1600-dən çox söz göstərilmiş, mənaları açıqlanmışdır. Lüğətə ilk dəfə olaraq Azərbaycan dilində olan frazeoloji paronimlər, o cümlədən somatik frazeoloji paronimlər daxil edilmişdir. Lüğətə daxil edilmiş bir sıra sözlər müasir ədəbi dilimizdə fəal deyil. Buraya bəzi köhnəlmiş sözlər və ədəbi dildən çıxan alınmalar daxildir, lakin həmin sözlərə bədii əsərlərin dilində rast gəlinir.

Lüğət iki hissədən ibarətdir. Birinci hissədə əlifba sırası ilə paronim cütlüklər göstərilmiş və mənası açıqlanmış, ikinci hissədə paronim frazeologizmlər və somatik frazeoloji paronimlər verilmişdir. Lüğətdə “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”ndən, “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndən, “Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğətləri”ndən istifadə olunmuşdur. Bizim tərtib etdiyimiz lüğətdə paronim sözlər yalnız eyniköklü və müxtəlifköklü sözlər kimi təsnif olunmur, ümumiyyətlə, tələffüzünə görə oxşar sözlər kimi tədqiq olunur, yəni burada tələffüz məsələləri əsas götürülür” (səh. 15-16). Göründüyü kimi, müəllif burada özündən əvvəlki təcrübədən mənimləmələrə sadəcə istinad etməmiş, özünün bu sahədə əlavələrini və fərqli yanaşmalarını da qeyd etmişdir.

Nərgiz Hacıyeva paronimlərin mübahisə doğuran bir sahə olduğuna toxunaraq, onun tədqiqi tarixindən də bəhs açır: “Dilçilikdə həddən artıq mübahisə doğuran məsələlərdən biri paronimlərdir. Qeyd edək ki, dilimizdə olan bir sıra milli və alınma sözlərin tələffüzündə meydana çıxan problemlər bilavasitə paronimlər məsələsinə təsirini göstərmiş olur. Paronimlər maraqlı dil-nitq faktı olub, obrazlı-emosional fikrin ifadəsində mühüm rola malikdir. Elə buna görə də paronimlər tədqiqatdan kənarda qalmamışdır. Paronim dil faktı kimi ilk dəfə Aristotelin “Kateqoriyalar” əsərində qeyd olunmuşdur. Paronimlərin termin kimi tədqiqinə rus dilçiliyində XIX əsrin sonlarında başlanmış, bir sıra lüğətlər tərtib olunmuşdur. XIX əsrin I yarısında sözlərin səhv yazılışına dair bir sıra lüğətlər mövcud olmuşdur. Bu cəhətdən 1827-ci ildə V.İ.Çernışevin çap olunan lüğətini göstərmək olar. N.İ.Qreçin lüğətində də alınma sözlərin düzgün yazılışı və oxunuşuna dair fikirlər yer alır. 1909-cu ildə nəşr olunan V.Dolopçevin kitabında tələffüzündə qarışıqlıq görünən elə sözlər ayrılır ki, bunlar sonradan paronim adlanır. Bu kitablarda qeyd olunur ki, sözlərdə vurğunun yerini dəyişməklə bir sıra sözlərin anlaşılmasında çətinliklər yaranır, dialekt sözlər ədəbi dilə təsir edib onun fonetik tərkibini necə dəyişə bilər, habelə mənasına görə müxtəlif olan sözlərin tələffüzündə qarışıqlıqlar haqqında məlumat verilir.

Paronimlər haqqında göstərilir ki, “Paronimika, paronimiya yunan sözü

olub, para (yanında) və onuma (ad) deməkdir. Sözlərin düzəldilməsi, habelə mənası, tələffüzünə görə eyni olan, yazılışına görə müxtəlif olan, mənaca müxtəlif olan sözlərdir”.

XX əsrdə paronimiyə maraq daha çox nitq mədəniyyəti istiqamətində artmışdır. Bu zaman bir sıra əsərlərdə paronimlik nitq mədəniyyəti nöqteyi-nəzərindən tədqiq olunmuşdur. Paronimliyin tədqiqində müasir tendensiyalar O.S.Axmanova, Y.A.Belçikov, O.V.Vişnyakova, A.İ.Qvozdyev, N.P.Kolesnikov, L.P.Krisin, M.S.Panyuşeva, T.Q.Ponomarenko, D.İ.Rozental, L.İ.Skvortsov, M.A.Telenkova, N.M.Şanskiy, D.N.Şmelyovun fikirlərində özünü göstərir. Bu dövrdə bir sıra paronimlər lüğəti çap olunmuşdur. Bu cərgədə L.P.Krisin və L.İ.Skvortsovun, N.P.Kolesnikovun, O.V.Vişnyakovanın, Y.A.Belçikov və M.S.Panyuşevanın, D.E.Rozental və M.A.Telenkovanın əsərlərini göstərmək olar” (səh. 3-4).

Bu minvalla N.Hacıyeva paronimiyəşünaslığın öyrənilməsi təcrübəsinə ekskursiya edir, rus dilçiliyində bu sahədə aparılmış tədqiqatların ümumi icmalını verir. Daha sonra Şərqdə, Azərbaycanda bu problemin öyrənilməsinə də ayrıca toxunur: “Paronimlərin öyrənilməsinə XX əsrin əvvəllərində başlanılsa da, Şərqdə, ərəb ədəbiyyat nəzəriyyəsinə bu hadisə iştiaq, iqtizab, məqlub terminləri ilə ifadə olunmuş, XV-XVI əsrdə yaşamış klassik Azərbaycan şairlərinin əsərlərində bədii üslubi vasitə kimi işlənilməlidir. Bu bədii fiqur haqqında M.Adilovun “M.Füzulinin poetik dili və üslubu” əsərində məlumat verilir. Burada həmin dil hadisələrinin M.Füzulinin qəzəllərində yüksək səviyyədə işləndiyi qeyd olunmaqla bərabər, İ.Nəsimi yaradıcılığında da özünü göstərdiyi vurğulanır.

Hələ 1926-cı ildə keçirilən I Türko-loji qurultaydakı çıxışında görkəmli dilçilərimizdən biri olan Bəkir Çobanzadə digər məsələlərlə yanaşı, türk dillərinin müqayisəli iştiaq lüğətinin hazırlanmasının vacib məsələlərdən olduğunu qeyd etmişdir.

Türkologiyada da paronimliklə bağlı müəyyən tədqiqat əsərləri vardır. A.Marifevin “Paronimlər lüğəti. Tələffüzü yaxın sözlər” kitabında özbək dilində paronimlər araşdırılır. Başqırd dilində Z.Q.Uruzbayevanın, K.İ.İşbayev və Z.Q.İşkildinin lüğətləri bu sahədə atılmış uğurlu addımlardır. Karacaybalkar dilində T.Qelyastanovanın əsəri və V.İ.Serqeyevin “Müasir çuvaş dilində paronimlər” məqaləsi paronimlərin tədqiqinə həsr olunmuşdur.

Azərbaycan dilçiliyində Ə.Əfəndizadə 1964-cü ildə çap olunan “Yazılışı və tələffüzü çətin olan sözlər” adlı monoqrafiyasında bilavasitə paronimlik məsələsinə toxunur. Azərbaycan dilçiliyində paronimlər barədə ilk məlumata isə A.Qurbanovun “Müasir Azərbaycan dili” əsərində rast gəlik. V.Aslanov və A.Ələkbərov “Azərbaycan dilində paronim feillər” adlı məqaləsində paronim feillər haqqında qısa məlumat vermişlər.

A.Qurbanovun “Müasir Azərbaycan dili” kitabının 1985-ci il nəşrində paronimlər belə müəyyən olunur: “Dildə səslənmə cəhətdən bir-birinə yaxın, müxtəlif mənə ifadə edən və nitqdə səhvən biri digərinin yerində işlənən sözlərə paronim deyilir”. M.M.Adilov “Metateza nitq hadisəsi kimi və paronimlik” məqaləsində paronimlərin metateza ilə fərqli cəhətlərindən bəhs edir.

Daha sonra H.Həsənov “Azərbaycan dilinin paronimlər və paronimasiya lüğəti”ndə və “Müasir Azərbaycan dilinin

leksikası” əsərində paronimləri geniş tədqiq etmişdir” (səh. 10-11).

Şübhəsiz ki, dilçilikdə (və elə həm də dildə-şifahi nitqdə belə!) mübahisələrə (və dolaşıqlıqlara!) səbəb olan paronimiya hadisəsinə Nərgiz Hacıyeva özünün də münasibətini belə ifadə edir:

“Paronimlik çox mürəkkəb və özünəməxsus dil hadisəsidir ki, mahiyyəti ahəngdar sözlərin ikitərəfli, yəni fonetik və semantik qarşılıqlı əlaqəsində özünü göstərir. Paronimlik hadisəsi çox zaman sinonimlik, omonimlik, antonimliklə eyniləşdirilmişdir. Öz təbiətinə görə paronimlik özündə omonimlik və sinonimliyin əlamətlərini daşıyır, bununla belə, hər iki dil hadisəsindən fərqlənir. Paronimlərin bu dil hadisələri ilə qarşılaşdırılması təsadüfi deyil. Belə ki, onları yaxınlaşdırən və fərqləndirən cəhətlər var. Paronimliklə omonimlik səs münasibətində heç bir yaxınlığı olmayan müxtəlif semantikəli sözlər kimi qarşılaşdırılır. Əgər omonimlər səs cəhətdən iki sözün tam eyniliyinə əsaslanırsa, paronimlərə fonetik ahəngdarlıq xasdır, heç bir vaxt paronimlər fonetik cəhətdən eyni ola bilməzlər. Paronimlər tam leksik omonimlərə deyil, fonetik omonimlərə və ya omofonlara yaxındır, omofonlar müxtəlif yazılışa və ümumi tələffüzə malik sözlərdir. Hər iki söz qrupu mənasına, yazısına görə müxtəlif, eyni səs oxşarlığına malik sözlərdir. Lakin omofonların tələffüzündə ümumilik struktur oxşarlıqla deyil, təsadüflə əlaqədardırsa, dildə fonetik qanunlarla yaranırsa (saitlərin reduksiyası, samitlərin assimilyasiyası və s.), paronimlərin səs oxşarlığı daha çox morfemlərin ümumiliyi ilə əhatə olunur. Bizim fikrimizcə, omofonlar kimi ayrılan dil hadisəsi paronimlərin özüdür.

Paronimlərin sinonimlərlə fərqi onlar arasında əlaqəni göstərir. Həm sinonim, həm paronim eyni nitq hissəsinə aid olur. Əgər sinonimlər mənalarına görə yaxın sözlər olub, çox zaman bir-biri ilə əvəz olunursa, paronimlər əhəmiyyətli dərəcədə semantik əlaqələrinin müxtəlifliyi ilə fərqlənirlər, onlar arasında nəinki sinonimik, həm də mənə qarışıqlıqlarını ayırmaq olar, habelə nitqdə reallaşan uzuzal və okkazonal əlaqələri ayırmaq olar. Sinonimlər kimi paronimlər də məzmun planında qarşılaşırlar, lakin sinonimlərin semantik yaxınlığı əsasdır, fərq yalnız mənə çalarında özünü göstərir, paronimlərdə semantik əlaqələr əhəmiyyətsizdir. Paronimlər daha çox eyniköklü sinonimlərə yaxınlaşırlar. Həm antonim, həm paronim gerçəkliyin müxtəlif hadisələrini əks etdirir, lakin antonimlər ziddiyyətli leksik mənaya malikdir, paronimlər bu xüsusiyyətə malik deyil.

Paronimlərin ahəngdarlığı fonetik transformasiya anlayışında üzə çıxır. Fonoloji səviyyədə vokal, konsonant əsaslı və kombinə olunmuş paronimləri O.D.Prokopçik ayırmış və onlar arasındakı münasibətlərin transformasiya cəhətdən əvəzetmə, yerdəyişmə, genişlənmə və sıxılma hadisələrində üzə çıxdığını göstərmişdir. L.N.Fedotova da ingilis dili paronimlərini tədqiq edərək dörd əsas transformasiya növü ayırır: substitusiya, yerdəyişmə-transpozisiya, silmə-deletion və əlavə etmə-addition” (səh.14-15). Beləcə, paronimlər haqqında ətraflı bilgi çatdırdıqdan sonra Nərgiz xanım əlifba sırası ilə lüğəti təqdim edir ki, bu da lüğətin oxucular tərəfindən rahat və asanlıqla oxunulub anlaşılmasına imkan verir.

Şakir Əlifəoğlu